

نقد دیدگاه سها در باره خطاهای نوشتاری قرآن

محبوبه میرزایی^۱

حمید الهی دوست^۲

ابراهیم رضایی آدریانی^۳

چکیده

ازجمله نشانه‌های اعجاز قرآن کریم، بلاغت و فصاحت آن است؛ گرچه تحدی قرآن شاهد بر بطلان انگاره بشری بودن آن بوده و هست؛ اما از آغاز نزول آن تاکنون تلاش‌های نافرjامی در مصاف با قرآن کریم صورت گرفته است. از جمله کتاب «نقد قرآن» منسوب به شخصی موهوم با نام مستعار «دکتر سها» که در بخشی از کتاب خود طی فرآیندی با اثبات خطا در نوشتار، عدم وحیانی بودن قرآن سپس وجود خداوند و نبوت را انکار نموده است. در این پژوهش سه انگاره متهافت دکتر سها با روش تحلیلی، تطبیقی به صورت کتابخانه‌ای بررسی و نقد شد. مباحث این نوشتار ذیل سه آیه (طه/۶۳)، (نساء/۱۶۲) و (بقره/۶۲) و با استناد به قواعد ادبی سامان یافته و در بررسی اقوال نحویان و مفسران، پاسخ برتر با وجه رجحان ذکر و یا با جمع‌بندی اقوال، رویه‌ای واحد اتخاذ شد تا اقوال نه تنها با یکدیگر تنافی نداشته؛ بلکه بنابر قاعده «الْجَمْعُ مَهْمَا أَمَكَنَّ أَوَّلَى مِنْ الطَّرَحِ» یکدیگر را تائید کنند و ضمن اثبات اعجاز قرآن، ادعای مذکور مستشرقان نیز باطل گردد.

واژگان کلیدی: تحدی، خطاهای نوشتاری، نقد قرآن، مستشرقان، دکتر سها.

^۱ - محبوبه میرزایی- طلبه سطح ۴- رشته تفسیر تطبیقی موسسه عالی فاطمه الزهراء اصفهان؛ مرکز پژوهشی مطالعات بین‌رشته‌ای علوم انسانی اسلامی فاطمه

الزهراء (نویسنده مسئول) Mahboob41491@gmail.com

^۲ - حمید الهی دوست عضو هیأت علمی جامعه المصطفی (ص) Hamidelahidoost@yahoo.com

^۳ - ابراهیم رضایی آدریانی عضو هیأت علمی جامعه المصطفی (ص) erezaei@ymail.com

بی تردید بلاغت و فصاحت قرآن، اعجاز آن را به خوبی نمایان می‌کند؛ چنانکه یکی از مواردی که در قرآن به آن تحدی شده، فصاحت و بلاغت آن است. عدم ناتوانی بشر در همانند آوری برای قرآن، دعوی فوق بشری بودن آن را اثبات می‌کند. (یونس ۳۸) از بدو نزول قرآن کریم، این کتاب آسمانی مخالفانش را به مبارزه طلبید. ادیبان بزرگی مانند الطفیل بن عمرو الدوسی شاعر اشراف عرب در برابر قرآن سر فرود آورده و به فصاحت و بلاغت آن اذعان نموده. (معرفت، ۱۳۹۱، ۱۰۳) و بر این باورند که قرآن کریم بزرگ‌ترین کتاب عربی و اثر ادبی است که زبان عربی را جاودانه ساخت و زیور میراث آن گردیده و خود با زبان عربی جاودانه مانده است؛ (اسعدی، ۱۳۹۷، ۲، ۲۹۸) اما در مقابل عده‌ای یا مغرضانه مانند ابوسفیان بن حرب، ابوجهل بن هشام والاحسن بن شریق الثقفی عناد ورزیده و قرآن را مورد طعن قرار داده‌اند. (همان، ۱۰۸) و یا به علت عدم آگاهی از قواعد و لغت عرب مدعی هستند که در قرآن ضعف‌های فراوانی از نظر نوشتار و دستور زبان عربی وجود دارد. این غلط‌ها نشانگر عدم اعجاز و نزول قرآن از طرف خداوند است. برخی نیز به قرائات غیر مشهور استناد کرده‌اند. (فخر رازی، ۱۴۲۰، ۲۲، ۶۶) (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲، ۲، ۲۲۰) (قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ۸، ۳۲۶)

طرح مسأله

با گسترش فضای مجازی در بستر جامعه و دسترسی آسان همگان به آن، برخی از مستشرقان به پیروی از سلف، طی فرآیندی از پیش سازمان‌دهی شده اعتقادات مذهبی مسلمانان را مورد هجمه قرار داده و به القای شبهاتی در محتوا و صورت قرآن کریم می‌پردازند تا به مقاصد شوم خود نائل شوند. رابرت هیوم می‌نویسد: اسلام یگانه دین استبدادی است که بر مبنای مخالفت با مسیحیت آغاز به کار نمود. از دیدگاه نقادی ادبی می‌توان گفت کاری از اعتقادات و فولکلور سنتی عرب و پاره‌ای از آثار خاخامی از تلموذ یهودی‌ها و مسیحیان است و ریشه در تعالیم دین زرتشتی دارد. (هیوم، ۱۳۶۹، ۳۱۰ - ۲۹۵) خدای محمد بتی مانند بت‌های دیگر است. (جفری پاریندر، ۱۳۸۹، ۷۲) همچنین اطمینان قلبی پیامبر به وحی، از طرف خداوند به واسطه ورقه بن نوفل بود که با اهل تورات و انجیل نشست و برخاست داشت. (عبدالحمیدی، ۱۳۹۲، ۱۶۲)

کتاب «تقد قرآن» بانام مستعار دکتر سها در فضای مجازی منتشر شده است. وی ابتدا خود را خداپاور معرفی می‌کند که به دنبال حقیقت است ولی با ایجاد شبهه به ساحت مقدس قرآن درصدد است تا عدم وحیانی بودن آن را با اشکالات فراوان جلوه دهد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ۱۵) هدف او انکار خداوند است. وی ادعای فصاحت و بلاغت قرآن و مافوق

توان بشری بودن آن را به چالش می‌کشد و می‌گوید: برخی از آیات قرآنی عیناً از گفته‌های شاعران قبل از محمد گرفته شده است. (سها، ۱۳۹۳، ۸۲۹) او با مغالطه در قالب قیاس استثنایی با رفع تالی، رفع مقدم می‌کند. وی می‌گوید اگر قرآن از طرف خداوند باشد ضعفی در نوشتار آن نیست لیکن در نوشتار آن ضعف است پس از طرف خداوند نیست. با اثبات ضعف در نوشتار، عدم وحیانی بودن قرآن، توهین به ساحت مقدس پیامبر صلوات‌الله‌علیه و انکار نبوت و مذاهب ساخته دست بشر، نیز اثبات می‌شود. در نتیجه تمام گزاره‌های قرآنی که راهی به سوی هدایت بشر است خدشه‌دار می‌گردد.

با توجه به پندار خطاهای ادبی قرآن در این کتاب، سه مورد از این آیات که منطبق با حدیث منتسب به عایشه در کتاب نقد قرآن آمده (طه/۶۳؛ نساء/۱۶۲؛ بقره/۶۲) مطمح نظر است.

پیشینه

قرآن کتاب هدایت است و سبب رشد روحی و معنوی انسان و زمینه‌ساز نیل به سعادت و تکامل اوست؛ لازمه هدایت قرآن، اعجاز بیانی آن است که اقتضا دارد عاری از هرگونه ابهامی در بلاغت و فصاحت آن باشد؛ زیرا افزون بر این که از خداوند حکیم و علیم، ناقص صادر نمی‌گردد؛ قرآن نیز به صورت متواتر از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است و افرادی که قرآن را با الفاظ، عبارات و اعراب‌گذاری آن برای ما نقل کرده‌اند، فراوان‌اند، بنابراین احتمال توطئه و توافق آن‌ها بر دروغ کاملاً منتفی است. (ساکي، شاکر، ۱۳۹۳، ۵۹ - ۸۴) آنچه به نظر می‌رسد با توجه به این که عرب دارای لهجه‌های متفاوتی است قرآن در اوج بلاغت به لغت عرب نازل شده است. (بَلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ؛ به زبان عربی روشن و گویا. شعراء/۱۹۵) از این رو در بعضی از آیات به خاطر اغراضی مانند زیادت بیان اعراب کلمات بر طبق لهجه‌های متفاوت عرب است و در آن تضادی نیست.

در خصوص پاسخ به شبهات کتاب نقد قرآن دکتر سها پژوهش‌هایی صورت گرفته است. در آثار یادشده یا اصلاً به شبهات ادبی مورد بحث پرداخته نشده مانند مقاله «باورمندی به قرآن و سنت، نقد دکتر سها» که ضمن نقد آراء دکتر سها با دلایل عقلی و نقلی، اعجاز قرآن را اثبات می‌کند. در این مقاله به سه شبهه برگرفته از حدیث منتسب به عایشه که مورد طعن دکتر سها در بخش فصاحت و بلاغت است؛ پاسخ داده نشده است. (پرسمان دانشگاهیان، ۱۳۹۴) یا مانند کتاب «توطئه جدید» برخی از شبهات پاسخ داده شده است. (مکارم شیرازی، صص، ۶۱ - ۶۸) همچنین در مقاله «بررسی و نقد شبهه انکار اعجاز بلاغی قرآن با ادعای جهان‌شمولی قرآن کریم» سه شبهه برگرفته از حدیث منتسب به عایشه در فصل خطاهای ادبی کتاب «نقد قرآن» سها را بررسی ننموده است؛ وی در صدد پاسخ به مسائلی از جمله مطابقت نداشتن اعجاز بلاغی قرآن با جهان‌شمولی و عدم تناسب با تمامی نیازهای انسان در طول تاریخ است که سها مطرح

کرده است؛ می‌باشد. (موسوی مقدم، www.andisheqom.com) همچنین در کتاب «بررسی مبانی کتاب نقد قرآن دکترسها» در فصل دوم، دو آیه مورد اعتراض دکترسها را مطرح و به‌طور مختصر در یک صفحه بیان شده است. (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ۲۶)

در برخی نوشتارها دیدگاه‌های ادیبان همراه نکات تفسیری به‌طور مختصر بیان گردیده است و بررسی جامعی اعم از دیدگاه‌های لغویان، ادیبان عرب و مفسران در مورد انگاره‌های ادبی دکترسها ارائه نشده است. البته اخیراً گروه عباد الرحمن در کتاب «کشف نیرنگ و رد بهتان در رد کتاب نقد قرآن» به نقد این مسئله پرداخته‌اند و سه شبهه برگرفته از حدیث منتسب به عایشه در فصل خطاهای ادبی کتاب «نقد قرآن» سها را بررسی نموده‌اند. ولی در بررسی برخی از آیات، بدون در نظر گرفتن نکات بلاغی، دیدگاه مفسران را به‌طور مختصر بیان شده و برخی آیات بدون بررسی دیدگاه مفسران، از نظر بلاغت و فصاحت مورد بررسی قرار گرفته است که از بین دیدگاه ادیبان عرب یک دیدگاه آن‌هم بدون مرجح بیان گردیده است. همچنین در پایان‌نامه‌ی «نقد شبهات ناظر به برخی اشکالات ادبی در قرآن بر اساس کتاب دکترسها» سه شبهه برگرفته از حدیث منتسب به عایشه در فصل خطاهای ادبی کتاب «نقد قرآن» سها را بررسی نموده است؛ ولی برخی از دیدگاه‌های مفسران و ادیبان عرب بدون مرجح بیان گردیده است. (فرهادیان، تاریخ دفاع، ۱۳۹۵) نیز مقاله «نقد دلایل مستشرقان در ادعای اغلاط نحوی قرآن» به ۱۴ مورد از شبهات مستشرقان، در مورد غلط‌های نحوی به‌صورت مختصر پاسخ داده است. (علی کریم پور قراملکی و محمدامینی، ۱۳۹۸)، نقد دلایل مستشرقان در ادعای اغلاط نحوی قرآن، دو فصلنامه علمی قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۲۷، ص ۹۵؛ بنابراین تحقیق جامعی در مورد صحت و سقم ادعاهای دکترسها کاملاً ضروری است.

این نوشتار با رویکردی متفاوت در پی آن است تا با بررسی آرای نحویان و مفسران فریقین به نقد و داوری سه انگاره دکترسها که برگرفته از حدیث منتسب به عایشه است؛ بپردازد. ضمن بررسی اقوال متعدد و ذکر دلایل آنان، قول برتر را با ذکر وجه رجحان آن برگزیده و یا بنا بر قاعده «الْجَمْعُ مَهْمَا أَمَكْنَ أَوَّلَى مِنْ الطَّرَحِ» به جمع‌بندی اقوال بپردازد. در نتیجه با تواتر و عدم خطا در نوشتار ضمن اثبات اعجاز بیانی قرآن و احراز عدم شبهه، ادعای مستشرقان نیز باطل می‌شود تا مخاطبین با اطمینان خاطر سیر و سلوک معنوی را طی کرده و به هدف غایی از نزول قرآن دست پیدا کنند.

مفاهیم:

۱) مستشرقان: واژه مستشرق که در زبان فارسی با اصطلاح «خاورشناس» یا «شرق شناس» از آن یاد می‌شود ترجمه کلمه «Orientalism» است. مستشرق اغلب به «به هر اسلام‌شناس غیرمسلمان اعم از غربی و شرقی اطلاق می‌شود.» (محمدحسن زمانی، ۱۳۸۵، ۲۷/ رضوان، ۱۴۱۳، ۲۳) نیز به هر محقق که میراث شرق به‌ویژه هر چیزی

که به تاریخ، زبان‌ها، ادبیات، هنر، علوم، سنت‌ها و آداب و رسوم آن مربوط می‌شود را مطالعه می‌کند، مستشرق گویند. (عمر بن ابراهیم، ۱۴۱۳، ۲۴) بررسی این میراث باید با ابزاری مانند تسلط بر زبان شرق و تخصص در برجسته‌ترین آثار تاریخ هنر ادبیات و علوم که زبان عربی است؛ باشد تا به ثمره‌های مطلوب برسد و تا زمانی که به زبان‌های شرق تسلط نداشته باشند به نتایج صحیحی نمی‌رسد. (علی الصغیر، ۱۴۲۰، ۱۱) مستشرقان با توجه به تفاوت‌های موجود در دیدگاه‌ها، باورها و خاستگاه فکری‌شان از دریچه‌ای متفاوت اعم از مثبت و منفی به اسلام نگریسته‌اند و در برخی موارد مسلمات آن را نپذیرفته‌اند. آثار علمی هر دو گروه با ملاک یکسان در دستور کار نقادی اندیشمندان مسلمان قرار گرفته است. (محمدحسن زمانی، ۱۳۸۵، ۲۷)

ب) *مفسران فریقین*: به مفسران قرآن کریم اعم از شیعه و اهل سنت اطلاق می‌شود.

ج) *کتاب نقد قرآن*: کتاب *نقد قرآن* بانام مستعار دکتر سها در فضای مجازی منتشر شده است. «به نظر می‌رسد کتاب *نقد قرآن* حاصل کار گروهی بوده و صاحبان قلم با اصطلاحات حوزوی و علوم قرآنی آشنا بوده‌اند.» (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ۱۵)

د) *دکتر سها*: دکتر سها مستشرقی است که در مقالاتی اقدام به بیان ایراداتی علیه قرآن نموده است. «وی تقریباً همه شبهات قرآنی را جمع‌آوری و دسته‌بندی کرده است و تصریح کرده که دکتر سها نام دارد ولی سها نام واقعی او نیست؛ به زبان فارسی و روان و تا حدودی مؤدبانه خود را خداپاور معرفی می‌کند که به دنبال حقیقت است.» (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۴، ۱۵)

وی ابتدا در مقدمه کتاب «نقد قرآن» می‌نویسد: «اگر قرآن کتاب خدا باشد باید صد درصد و از هر جهتی درست باشد زیرا کلام خداست و خدا عالم و عاقل است و خطا نمی‌کند.» (سها، ۱۳۹۳، ۲۵) و «اگر کار خدا بود بدون غلط و ضعف بود.» (همان، ۸۲۹) او بیان می‌کند بخش مهمی از کار مفسران بزرگ، اصلاح و سرپوش گذاشتن بر این خطاهاست. جای تعجب است که عالمان باوجود این خطاها بازهم ادعا می‌کنند که نوشتار قرآن معجزه است. اعتقاد مذهبی انسان‌ها را احق می‌کند! (همان، ۸۸۰) ولی در آخرین صفحه کتاب «نقد قرآن» بعد از بیان اینکه ادیان هر آنچه خواسته‌اند به خدا نسبت داده‌اند، اصل وجود خدا را انکار کرده است. (همان، ۹۳۳)

آیات را پذیرفته و بقیه را مردود شود؛ نه آن‌که آیات قرآن بر قواعد عربی عرضه شوند آنگاه برای مطابقت قرآن با قواعد نحو و بلاغت، آیات تأویل شوند.

همچنین به دست آمد که دکتر سها از روش (گام به گام) استفاده نموده و با به کار بردن این روش ابتدا بیان می‌کند که در قرآن خطاهای نوشتاری فراوانی است پس از طرف خداوند نیست. او با اثبات عدم وحیانی بودن قرآن، وجود خداوند و نبوت را انکار نموده و ساختگی بودن مذاهب به دست بشر را نیز اثبات کرده است.

همچنین به دست آمد که اظهار نظر چند پژوهش‌گر ناآشنا با زبان عرب نمی‌تواند معیار سنجش فصاحت و بلاغت آیات الهی به شمار آید. آنچه مبرهن است نقد نویسنده به قرآن، متوجه پیامبر (ص) و کاستی و ناسازگاری در قرآن نیست؛ بلکه کنایه‌آمیز است و در نهایت معترض وجود خداوند است. در نتیجه با تواتر و عدم خطا در نوشتار قرآن ضمن اثبات اعجاز بیانی آن و احراز عدم شبهه، ادعای مستشرقان نیز باطل شد تا مخاطبین با اطمینان خاطر سیر و سلوک معنوی را طی کرده و به هدف غایی از نزول قرآن دست پیدا کنند.

* قرآن کریم (ترجمه حسین انصاریان، اسوه، قم، چاپ اول، ۱۳۸۳)

۱. ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۲۲ ق.
۲. ابن مالک، محمد بن عبد الله، شرح الکافیۃ الشافیۃ، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، بی تا.
۳. ابن هشام، عبد الله بن یوسف، شرح شذور الذهب فی معرفۃ کلام العرب، دار الکوخ، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۴. ابوحیان، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت، دار الفکر، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق
۵. اسعدی، محمد، جمعی از محققان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، آسیب شناسی جریانهای تفسیری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ سوم، ۱۳۹۷.
۶. اعظم شاهد، رئیس، اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان، قم، انتشارات مرکز جهان اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۷. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵.
۸. بیضاوی، عبد الله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۱۸.
۹. بلاشری، رژی، در آستانه قرآن، ترجمه محمود رامیار، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۷۴.
۱۰. ثقفی تهرانی، محمد، تفسیر روان جاوید، تهران: نشر انتشارات برهان، چاپ سوم، ۱۳۹۸.

۱۱. جفری پاریندر، جان، دین پژوهی تطبیقی، ترجمه: جمشید آزادگان، تهران، سیب سبز، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۱۲. جوادی املی، عبدالله، زن در ایینه جمال و جلال، قم، اسراء، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۱۳. حسینی همدانی، سید محمد، انوار درخشان، تهران: نشر کتابفروشی لطفی، چاپ اول، ۱۴۰۴.
۱۴. خلیل بن احمد، الجمل فی النحو، استقلال، تهران، چاپ اول، بی تا.
۱۵. درویش، محیی الدین، اعراب القرآن و بیانه، سوریه، دارالارشاد، چاپ چهارم، ۱۴۱۵.
۱۶. دعاس، حمیدان، قاسم، اعراب القرآن الکریم، دمشق، دارالمنیر و دارالفارابی، چاپ اول، ۱۴۲۵.
۱۷. دیون داونپورت، جان، عذر تقصیر به پیشگاه محمد ص و قران، ترجمه: سید غلامرضا سعیدی، قم، دارالتبلیغ، بی تا.
۱۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر قرآن جلد چهارم، المصطفی، قم، چاپ دوم، ۱۳۹۳.
۱۹. رضوان، عمر بن ابراهیم، رضوان، آراء المستشرقین حول القرآن الکریم و تفسیره، عربستان - ریاض، دار طیبه، چاپ اول، ۱۴۱۳.
۲۰. زمانی، محمد حسن، مجله قرآن و مستشرقان، شماره اول، زمستان ۱۳۸۵، ص ۲۷.
۲۱. سیوطی، جلال الدین، البهجه المرضیه، قم، اسماعیلیان، چاپ پنجم، ۱۳۶۸.
۲۲. سیبویه، عمرو بن عثمان، کتاب سیبویه و یلیه تحصیل عین الذهب، من معدن جوهر الأدب فی علم مجازات العرب، مؤسسه اعلمی، بیروت - لبنان، چاپ سوم، بی تا.
۲۳. شرتونی، رشید، مبادی العربیه ۴، قم، دار العلم، دوره نهم، ۱۴۲۳.
۲۴. شیخلی، بهجت عبد الواحد، اعراب القرآن الکریم، دار الفکر، بیروت، چاپ اول، ۱۴۲۷ ق
۲۵. صافی، محمود بن عبد الرحیم، الجدول فی اعراب القرآن، دار الرشید مؤسسه الإیمان، بیروت، چاپ چهارم، ۱۴۱۸ ق.
۲۶. صفایی حائری، علی، استاد و درس، لیلۃ القدر، قم، چاپ اول، ۱۳۸۱.

۲۷. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷.

۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲.

۲۹. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۲.

۳۰. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، بی تا.

۳۱. عبدالمحمدی، حسین، مستشرقان و پیامبر اعظم، قم، نشر المصطفی، چاپ اول، ۱۳۹۲.

۳۲. علی الصغیر، محمدحسین، المستشرقون و الدراسات القرآنیة، بیروت، دار المؤرخ العربی، چاپ اول، ۱۴۲۰.

۳۳. الغلابینی، مصطفی، جامع الدروس العربیه، بیروت، بی جا، ۱۳۳۰ هـ.

۳۴. فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰.

۳۵. مدنی، علیخان بن احمد، الحدائق الندیة فی شرح الفوائد الصمدیة، قم، ذوی القربی، چاپ اول، بی تا.

۳۶. معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، قم، منشورات ذوی القربی، چاپ دوم، ۱۳۹۱.

۳۷. مغنیه، محمد جواد، تفسیر الکاشف، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ اول، ۱۴۲۴ ق.

۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.

۳۹. نحاس، احمد بن محمد، اعراب القرآن، دار الکتب العلمیة، بیروت، چاپ اول، ۱۴۲۱ ق.

۴۰. نیشابوری، محمود بن ابو الحسن، إيجازالبیان عن معانی القرآن، بیروت، دار الغرب الاسلامی، چاپ

اول، ۱۴۱۵ ق.

۴۱. نیشابوری، نظام الدین حسن بن محمد، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت، دار الکتب

العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۶.

۴۲. هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، قم، بوستان کتاب، چاپ پنجم، ۱۳۸۶ ش.

۴۳. هیوم، رابرت، ادیان زنده جهان، ترجمه: عبدالکریم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۹.

مقالات:

۴۴. پرسمان دانشگاهیان <https://www.porseman.com> باورمندی به قرآن و سنت در نقد دکتر سها، ۱۳۹۴.

۴۵. پور قراملکی، علی کریم پور و امینی، محمد، نقد دلایل مستشرقان در ادعای اغلاط نحوی قرآن، دو فصلنامه علمی قرآن پژوهشی خاورشناسان، سال چهاردهم، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص ۹۳ تا ۱۱۴

۴۶. داوری، خانی مقدم، فرهادیان (۱۳۹۸) تحلیل انتقادیانگاره خطاهای نحوی قرآن در کتاب نقد قرآن، شماره اول، صص: ۱۸۷ - ۱۸۹.

۴۷. ساکی، شاکر، تواتر قرآن و چالش های فرارو، دانشگاه شهید چمران، قم دوره ۵، ش ۱۷. ۱۳۹۳.

۴۸. دکتر سها، نقد قرآن، دیجیتال، DRsoha2012gmail.com.